

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-71>

УДК 911.3

Воловик В.М.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Хаецький Г.С.

Вінницький національний аграрний університет

Бахновська О.С.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ ШАРГОРОДА

Анотація. Проаналізовано особливості етнокультурних ландшафтів містечка Шаргород Шаргородського району Вінницької області. Виокремлено закономірності їх формування, етнокультурні ознаки та особливості користування. Визначено, що ознакою етнокультурних ландшафтів Шаргорода є поєднання селищних ландшафтів за національною ознакою, а також просторове розташування сакрально-тафальних ландшафтів. Вплив культур є одним з проявів у формуванні етнокультурних ландшафтів регіону, що означено у структурі містечка, де значну площу займають єврейські та польські етнокультурні ландшафти. Сучасний стан ландшафтів Шаргорода вимагає проведення моніторингу, охорони та музеєфікації містечка з етнокультурними пам'ятками, виділення комплексних охоронних зон, формування історико-архітектурного заповідника «Старий Шаргород».

Ключові слова: Шаргород, містечко, етнокультурний ландшафт, євреї, поляки, українці.

Volovik Volodymyr

Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynsky

Khaetsky Hryhorii

Vinnytsia National Agrarian University

Bakhnovska Olena

Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynsky

ETHNOCULTURAL LANDSCAPES OF SHARGOROD

Summary. The peculiarities of ethnocultural landscapes of the small town of Shargorod in the Shargorod district of Vinnytsia region are analyzed. The patterns of their formation, ethnocultural features and features of use are singled out. It is determined that the sign of the ethnocultural landscapes of Shargorod is the interconnection of residential landscapes on a national basis, as well as the spatial arrangement of sacral and taphal landscapes. The influence of crops is one of the manifestations in the formation of ethnocultural landscapes of the region, which is indicated in the structure of the small town, where the Jewish and Polish ethno-cultural landscapes occupy a considerable area. The current state of the landscapes of Shargorod requires the monitoring, protection and museumization of the small town with ethno-cultural monuments, the allocation of complex security zones, the formation of the historic and architectural reserve "Old Shargorod".

Keywords: Shargorod, town, ethnocultural landscape, Jews, Poles, Ukrainians.

Постановка проблеми. Звична структура етнокультурних ландшафтів містечок Поділля сформована селищними, сакрально-тафальними ландшафтними комплексами. Структурною ознакою таких ландшафтних комплексів є просторове розташування етнокультурних кварталів та з часом, відповідних історико-архітектурних артефактів. Шаргород підтверджує цю ознаку, маючи у своїй структурі значну площу ландшафтів полетнічної генези. У ХХІ сторіччі виникла необхідність у збереженні автентичних єврейських та польських елементів кварталів, шляхом заповідання культурної спадщини, що відповідає сучасній правовій базі держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіччя вивченням етнокультурних ландшафтів містечок Поділля займалися географи [4], а вивченням етнокультурної спадщини містечка Шаргород окрім географів [4; 23], також й історики, краєзнавці, архітектори [8; 13; 14; 15; 17].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проведені дослідження дадуть змогу здійснити оцінювання впливу етнокультурної спадщини на розвиток регіонального та загальнодержавного туризму. Це дасть змогу розробити практичні рекомендації щодо заповідання, регенерації й використання етнокультурної спадщини в сучасних економічних умовах, реалізації програм із залученням коштів країн ЄС (Польща) та Ізраїлю.

Мета статті. Головною метою дослідження є аналіз етнокультурних ландшафтів містечка Шаргород Шаргородського району Вінницької області та можливості використання в етнокультурному туризмі.

Результати дослідження. Містечко, розташоване на річці Мурашці, притоці Мурафи, при впадінні до неї річки Ковбасної, у межах Подільської височини. Поверхня – горбиста лесова рівнина, розчленована балками та ярами, з абсолютними висотами – 220 м (заплавна міс-

цевість), 300 м (плакор). Пересічна температура січня $-5,8^{\circ}\text{C}$, липня $+19,6^{\circ}\text{C}$, опадів – 485 мм/рік. Площа зелених насаджень – 71 га [24, с. 440]. У ґрунтовому покриві переважають сірі та ясносірі лісові ґрунти.

Історико-етнологічний аналіз. Вперше згадується 5 травня 1383 року під назвою Княжа Лука, коли Великий литовський князь Вітовт видав грамоту В. Карачевському на володіння землею з прилеглими лісами, які власник повинен був «вирубати ліс і на сирому корені заснувати Княжу Луку» [18], альтернативний варіант – «Княжу криницю» [25, с. 359]. Але до XV сторіччя регіон був мало заселеним. До 1497 року цю місцевість називають Карачевою Пустинню (за ім'ям першого власника), якою пізніше володів Яків Голенищів [7, с. 115]. Нове поселення назвали Корчмарово, воно належало єпископам з Кам'яця [7, с. 115].

У 1579 році з'являється сучасна назва Шаргород, коли князь Замойський отримав грамоту на спорудження замку [9], для захисту південно-східного Поділля від набігів татар. У 1583 році замок збудовано у місці злиття річок Мурашка та Ковбасна. У 1585 році містечко назвали Шарий Городок [14, с. 399], який з 1588 року набуває статусу магдебурзького права, із правом щорічно проводити торги та три ярмарки. Наприкінці XVI сторіччя у Шаргороді оселяються перші євреї [9]. У 1589 році збудовано синагогу у псевдомавританському стилі, яка окрім сакральної, виконувала і белігеративну функцію, формуючи «ядро» каркасних ландшафтів містечка. Її розташування на південно-східній околиці зумовлене фронтирною функцією містечка. Шаргород розташований на перехресті важливих торговельних шляхів: на південь – до Могилева, на північний захід – до Бару, на схід – до містечок Брацлавського воеводства. Торгівля велася з молдаванами, турками, татарами. У 1596 році збудовано малий костел Святого Флоріана, який Ян Замойський забезпечив фондушем (села Плебанівка, Калинівка) [21, с. 731].

На початку XVII сторіччя містечко складалося з частин: Старого міста, обмеженого зі сходу стінами замку, з решти сторін – земляними укріпленнями з дерев'яними частоколами і ровом, наповненим водою; Нового міста, яке сформувалося навколо костелу, церкви та двох передмість (Гибалівки, Сеньківці) [14, с. 401]. Такий поділ у структурі чітко відображений на карті Гійома Боплана (рис. 1).

Єврейський штетл поширювався на північ від синагоги і представлений вулицями, які вели вгору по схилу плато, у напрямку до торговельного центру Старого міста. Не зважаючи на ремісничу спеціалізацію, місцеве населення інтенсивно займалося землеробством (огірки, кавуни, дині), що зумовлено родючістю угідь. Також вирощували тююн, в садах – багато фруктів (яблука, груші, сливи, воно град) та овочів [14, с. 402].

У 1635 році у Шаргороді збудовано великий склад вин та меду, купцям було заборонено возити ці товари іншим шляхом [7, с. 115]. У 40-х роках XVII сторіччя єврейська громада містечка була однією з найбільших у Поділлі. Різні автори зазначають від 300 до 1000 будинків у штетлі, який займав компактну територію Старого міста. Окрім єврейської, на території містечка було ще

Рис. 1. Містечко Шаргород на карті Г. Боплана [10]

три християнських громади: католиків, православна та уніатська.

У 1671 році Шаргород описав французький дипломат Ульріх фон Вердум: «Це місто з замком також розташоване на високому горбі, оточеному з трьох сторін великими озерами та рікою. Замок захищений кам'яною стіною з чотирма дерев'яними вежами по кутах. З внутрішньої від міста сторони рів відсутній, зовнішні ж стіни, обернені до поля, захищені ровом з частоколом. Цей рів і вал прикривають замок, а разом з ним і місто, яке з іншого боку оточують ще й озера. У Шаргороді є кам'яна і три дерев'яних церкви, усі грецької релігії. Поблизу кам'яної стояла гарна дзвіниця, однак зараз все зруйновано. Католики також мали тут костел і монастир францисканців... Монастир повністю прийшов у занепад» [3].

Досить оригінальним у розвитку містечка був період панування Османської імперії з 1672 до 1699 року, коли Шаргород назвали «Кучук Стамбул» (Малий Стамбул). Турки провели реконструкцію міських кварталів та белігеративних споруд, а синагогу використовували як мечеть.

У XVIII сторіччі на ландшафтну структуру містечка знову впливає польська етнокультура. Дослідники (Моро де Бразе, Юст Юль), які відвідали його у цей період, зазначали тотальний занепад. Відновлення белігеративних об'єктів розпочали тільки у 1715 році, у 1717 році відновили костел [14, с. 408]. У 1720 році поруч з Шаргородом формується передмістя – Слобода Шаргородська, де переважали українці-землероби. Наприкінці XVIII сторіччя єврейський штетл займав значну частину центру від синагоги до костелу, за яким була розташована північна межа містечка. Костел був візуальною домікантою за рахунок підвищеного розташування. Навпроти нього, у 1782 році споруджено Миколаївський монастир. Ще північніше, за міською межею, на схилі річки Ковбасна розташовувалося єврейське кладовище, де вціліло кілька десятків надгробків. Наприкінці XVIII сторіччя на річці Мурашка була гребля та великий ставок, де розводили щук, окунів, карасів [13]. У 1799 році у зв'язку із закриттям старого кладовища на протилежному березі річки Ковбасна (на землях села Гибалівка) відкрито нове єврейське кладовище, яке функціонувало до початку XX сторіччя. Хоча синагога залишається найвизначнішою сакральною пам'яткою містечка, у 1829 році та території Миколаївського монастиря споруджено собор з куполом та дзвіницею, а у 1872 році поблизу

замку – православну церкву, що додало етнокультурної цінності містечку.

У першій половині XIX сторіччя формуються перші ядра промислових ландшафтів, представлених підприємствами кустарного типу. У 1825 році відкрито суконну мануфактуру, яка належала князеві Любомирському; з 1845 року – свічковий, тютюний, цегельний заводи, два млини [9]. У 1850 році містечком володів князь Р. Сангушко. У 80-х роках XIX сторіччя функціонували гуральня, пивоварний завод, три млини, два шкіряних заводи. Ремісництвом і торгівлею займалося переважно єврейське населення.

Значне скорочення кількості єврейського населення припадає на злам XX сторіччя, коли розпочалася еміграція до Америки. На початку XX сторіччя у містечку, яке належало Ю.А. Браницькій, проживало 5720 осіб у 476 дворах; з етнокультурних об'єктів зазначимо православну церкву, монастир, католицький костел, 9 єврейських молитовних шкіл, паровий млин, медоварний та миловарний заводи [11, с. 480]. До передмість Шаргорода, які також належали Ю.А. Браницькій віднесено Шаргородську слободу (2340 осіб у 460 дворах), Шаргородську Юридуку (316 осіб у 40 дворах), Маслівку, Ковбасну, Богачівку, Бараболівку; села: Козлівку, Шостаківку, Розкоші, Дерев'янки, Соснівку; хутори: Волошанівського, Добровольського, Боровського, Коропівні [21, с. 731]. На півдні, прилягаючим до містечка, було село Гибалівка.

У наступне десятиріччя єврейська громада збільшується до 5 тис. осіб (до 80-90% населення містечка [12, с. 270]), що зумовлено економічним зростанням у державі. Більшість промислових підприємств (медоварний завод, промислові і продовольчі склади) та млин на річці Мурашка належав євреям-орендарям. Скорочення єврейської громади припадає на 1919 рік, коли у містечку відбулися погроми. Вже у 1923 році у Шаргороді проживало тільки 2450 осіб, з яких 1918 – євреї [14, с. 430], у 1925 році – 3651 особа, з яких 420 євреїв [16, с. 61].

З середини 20-х років XX сторіччя функціонував єврейський колгосп «Червоний орач» [5], який забезпечував роботу 45,5% місцевого населення [6]. Спочатку, досить вдалий досвід використання сільськогосподарських угідь, через десять років призвів до негативного впливу як на структуру ландшафтів, так і незадовільний рівень обслуговування угідь. У 30-х роках XX сторіччя у містечку було чотири єврейських молитовних будинки, велика хоральна синагога [22].

Сучасний Шаргород є районним центром, у якому збереглася значна кількість культурних пам'яток у структурі етнокультурних кварталів.

Етнокультурні ландшафти містечка. Шаргород – єдине містечко на Поділлі, де до тепер зберігся комплекс житлової забудови єврейського штетлу. У структурі застосовано принцип протиставлення архітектурних домінант, у якості яких використані сакральні ландшафти і сформовано двополюсний тип містечка [4]. Південним «полюсом» була синагога, північним – костел святого Флоріана. Північна частина етнокультурного ландшафту Шаргорода, окрім костелу та прилягаючих урочищ, включає право-

славний собор святого Миколая. У такому стані збереглася планувальна структура, характерна від кінця XVIII сторіччя (рис. 2).

Південна частина сформована *єврейським кварталом*, до складу якого ввійшли торговельні ряди. Вони розташовані між двома паралельними головними вулицями. Вулиці мають напрям від гребеня плакору і прямують до мостів через річки Мурашку та Ковбасну. Враховуючи особливості забудови штетлу, будинки розташовані досить щільно, з провулками шириною менше 1 м. Паралельно до головних вулиць проходять доріжки, забудовані переважно нерегулярно [14].

За рахунок значних перепадів висот від центральної частини до околиць, топографія штетлу дещо відрізнялася від містечок центральної та північної частини Вінницької області: будинки збудовані на глибоких багатокамерних підвалах, а провулки, які перпендикулярно перетинали центральні вулиці перетворювалися у «сходи». Поблизу мосту-греблі через річку Мурашка була ринкова площа, де ще й зараз можна побачити двоповерхову будівлю корчми, яка збереглася тільки з північного фасаду [15, с. 164].

Забудова периферійної частини містечка має дещо інший характер: будівлі досить вдало вписані у ландшафт, ефектно розвернуті по відношенню до вулиць, даючи при цьому оригінальні оглядові ракурси. Такі ландшафтні елементи не мають витягнутого характеру як на центральних вулицях, бо на околиці містечка ціна ділянки залежала від площі, а не її протяжності [20]. У Шаргороді, за свідченнями старожилів, збереглися підземні ходи, які використовувалися під складські приміщення та під час Другої світової війни – як сховище.

Велика синагога розташована на південь від мосту через Ковбасну, на дні улоговини. Представлена кам'яною прямокутною спорудою, у стінах є сходи, що ведуть на дах [19]. У минулому вона виконувала роль белігеративної споруди оборонного типу, за межами стін містечка і розташована окремо від перших укріплень. Синагога була у ролі «ядра» майбутнього штетлу, де у XVI сторіччі єврейська забудова оточувала сакральний ландшафт, а до початку XIX сторіччя майже усе Старе місто представлене єврейським етнокультурним кварталом.

Зараз синагога використовується не за призначенням – з 80-х рр. XX сторіччя – сокоморсовий завод. З початку XXI сторіччя у приміщенні синагоги розташовані магазин та мукомельний цех. В останні роки знову передано вірянам, де розпочато ремонт будівлі. Одноповерхова прибудова з південного флангу втрачена, на її місці – сучасна будівля [14].

Старе єврейське кладовище, відповідно до традицій, розташоване у диспозиції до штетлу, на північний схід від костелу, на покатому узбережжі річки Ковбасна. Загальна площа тафального ландшафту – 10 тис. м². Залишилося до 20 надгробків, вирізаних з вапнякових плит першої половини XVIII сторіччя. На новому єврейському кладовищі, розташованому на протилежному узбережжі річки Ковбасна – понад сотню надгробків XIX–XX сторіч як місцевих, так і румунських євреїв, які загинули під час Другої світової війни.

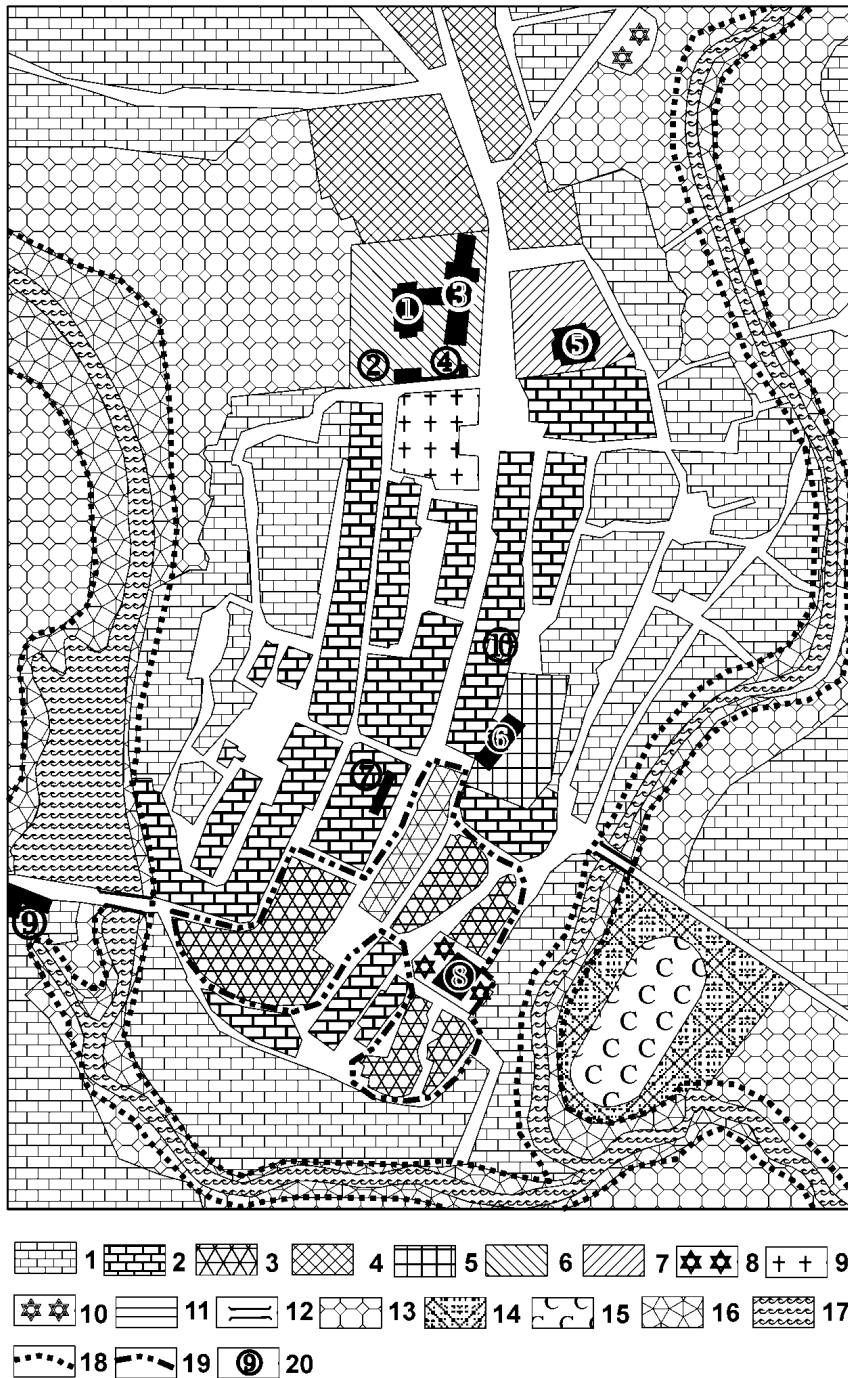

Рис. 2. Картохема сучасних етнокультурних ландшафтів містечка Шаргород

Етнокультурні селитебні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 1 – дисперсний малоповерховий тип на дуже похилому (3-40) лесовому схилі, з присадибними ділянками, городами і садами (українські квартали); 2 – щільний малоповерховий тип на дуже похилому (3-40) лесовому схилі (історичний центр); 3 – щільний малоповерховий тип на похилому (5-60) лесовому схилі (єврейський штетл); 4 – сучасний малоповерховий тип на дуже похилому (30) лесовому схилі.

Белігеративні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 5 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з фортифікаційними комплексами замку.

Сакральні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 6 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з ансамблем Миколаївського православного монастиря; 7 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з костелом; 8 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з синагогою.

Тафальні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 9 – кладовище «Братська могила бійців Червоної армії» на дуже похилому лесовому схилі; 10 – старе єврейське кладовище XVIII – початку XIX сторіччя на дуже похилому лесовому схилі.

Дорожні ландшафти. *Схиловий тип.* Ландшафтно-техногенні системи: 11 – дороги, вкриті асфальтом; 12 – міст.

Сільськогосподарські ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 13 – дуже похилий лесовий схил з окультуреними сірими опідзоленими ґрунтами під городами і сінокосами.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 14 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу під різногравними асоціаціями; 15 – стадіон на дуже похилому вирівняній лесовій поверхні схилу. *Заплавно-руслівий тип.* Урочища: 16 – висока поверхня заплави, вкрита вербою повислою, під випасом худоби; 17 – русло річок Мурашка і Ковбасна.

Межі: 18 – межа між заплавною і схиловою місцевостями; 19 – межа єврейського штетлу.

Інші позначки: 20 – номери етнокультурних артефактів (1 – Миколаївський собор 1719 року; 2 – приватний корпус з дзвіницею кінця XVIII сторіччя; 3 – Братський корпус з Михайлівською церквою XVIII сторіччя; 4 – кутова вежа зі стінами XVIII сторіччя; 5 – костел Святого Флоріана; 6 – кам'яниця замку кінця XVI сторіччя; 7 – кам'яні торговельні ряди XVII–XVIII сторіччя; 8 – синагога 1589 року; 9 – водяний млин кінця XIX сторіччя; 10 – втрачена церква Іоанна Хрестителя).

Північна та східна частина має відношення до впливу польського та українського етносів. У східній частині Шаргорода, при злитті річок Ковбасної та Мурашки, на високому мисі залишилися руїни замку з контрфорсами, над майже прямовисним берегом річки. Відносно непогано зберігся тільки триповерховий палац Замоїського, збудований ще у 1585 році. Зі сходу та півдня оточений високою підпорною стіною з контрфорсами і кутовою двоярусною вежею [19]. У західній частині – двоповерхова замкова кам'яниця, в оточенні господарських прибудов. Знаходиться у занедбаному стані, є єдиною в Україні ренесансною замковою кам'яницею [8, с. 234].

Рештки бастионної куртини представлені 6 контрфорсами, з'єднаних напівзруйнованим підмурком зруйнованого парапету. Мур, перериваючись, оточує подвір'я і замикає територію замку рештками ще одного приміщення, що нагадує перший ярус вежі або підмурка до старої огорожі.

Шаргородський замок є унікальним ландшафтним комплексом Східного Поділля у збереженому середовищі подільського містечка і важливим зразком для історії містобудування та архітектурної спадщини та підлягає регенерації. О.В. Жукова пропонує замковий комплекс містечка віднести до так званого heritage-led regeneration [8, с. 233], що дозволить белігеративні ландшафти Шаргорода використати як інструмент капіталізації історико-культурного середовища.

Каркасними осередками є також сакральні ландшафти. Зокрема, костел святого Флоріана є пам'яткою архітектури і містобудування національного значення. Базиліка збудована у 1595 році. У XVII сторіччі храм знищили і перетворили на стайню. Відбудували його тільки у 1721 році. У 1844 році костел та прилягаючий до нього цвинтар обнесли високим муром. Закривався костел і з 1936 до 1942 року, де було обладнано зерносховище. Зовнішній ремонт завершено у 1995 році. Головний вхід на територію сакрального ландшафту оздоблено трипрольотною аркою, що завершується барочним фронтоном. Костел, разом з Хресною дорогою з 2016 року об'єднується у Санктуарій Страстей Господніх.

У 2008 році на схилах, які нагадують про подібність місцевості з єрусалимською, розпочато будівництво Хресної дороги завдовжки 3 км, з 14 каплицями і фігурами у натуральну величину. Вона подібна до Кальварії Зєбжидовської (Польща, поблизу Кракова) і є першою в Україні. В одній з каплиць буде встановлено хрест з реліквіями з Єрусалиму; каміння з Гетсиманського саду вмонтують у святі Сходи та каплицю падіння Ісуса Христа [1]. Окрім каплиць, на Хресній дорозі розташований міст Ангелів та каплиця Витєса (Купелеве місце) [2].

Миколаївський монастир розташований навпроти костелу, у межах вирівняної ділянки похилого схилу, орієнтований з півдня на північ. У центрі монастирського подвір'я розташований собор св. Миколи Мирлікійського, збудований у 1829 році. Зі східної сторони прилягає до двоповерхової будівлі келій. У 1986 році відновлено роботу монастиря, який є діючим Свято-Микола-

ївським Шаргородським чоловічим монастирем. У 1992 році монастир передано Українській православної церкви.

Дерев'яна церква Різдва Богородиці збудована у 1750 році. У 1877 році до неї прибудовано ризницю, під церкву підведено мурований фундамент. У 1936 році проведено ремонт. Вимагає реставраційних робіт.

Етнокультурні ландшафти містечка надзвичайно насичені історичними артефактами, частина кварталів збереглася у мало зміненому вигляді. Було кілька спроб привернути увагу як місцевої громади, так і на загальнодержавному рівні до збереження та заповідання етнокультурних структур Шаргорода.

У 1995 році створено проект державного історико-архітектурного заповідника «Старий Шаргород» [17], до складу якого віднесено 67 об'єктів цінної і 93 об'єкти фонові забудови: історичне середньовічне ядро, де недоторканим є планування вулиць і домоволодінь (XVI–XVII сторіч); житлові будинки XVII – початку XX сторіч; православні (кінця XVIII – початку XIX ст.), католицькі і єврейські (кінця XVI ст.) сакральні ландшафти; укріплений палац (кінця XVI ст.). Крім цього, до історичного центру (Слободи Шаргородської) віднесено пам'ятку дерев'яну церкву XVIII сторіччя, а також у північній околиці – старі кладовища.

У 2007 році Вінницькою обласною радою з метою популяризації туристичних пам'яток проведено конкурс «Сім чудес Вінниччини». Одним з них був «Історико-культурний центр духовності і злагоди», розташований у досліджуваному містечку. До його складу запропонували віднести головні культові споруди: костел Святого Флоріана, Свято-Миколаївський чоловічий монастир, синагогу.

Висновки і пропозиції. Формування етнокультурних ландшафтів Шаргорода зумовлено особливостями природних умов, суспільно-історичних чинників, що призвело до формування єврейського етнокультурного кварталу та польських сакральних ландшафтів. Інтенсивні процеси формування етнокультурних ландшафтів містечка залежали від порубіжного геополітичного розташування, етнічна строкатість зумовлена історичними процесами XIV – початку XX сторіч та контрастними ландшафтними комплексами.

Єврейські та польські сакрально-тафальні, белігеративні ландшафти Шаргорода мають значний туристичний потенціал і можуть бути основою для виділення комплексних охоронних зон у районі межиріччя Мурашки та Ковбасної. Охоронні заходи у вигляді регенерації та музефікації сакрально-тафальних ландшафтних комплексів у містечку є найефективнішим методом збереження етнокультурної спадщини. Вони дозволять долучити історико-культурні пам'ятки до загальнодержавних, регіональних та локальних туристичних маршрутів. Роботи з регенерації об'єктів етнокультурної спадщини Шаргорода стимулюватимуть розвиток туризму в регіоні. Вони є пріоритетними, що пов'язано з комплексністю етнокультурних ландшафтів та їх можливістю всебічно представити історико-культурний образ подільського містечка у вигляді ландшафтно-архітектурного заповідника.

Список літератури:

- 10 фактів про санктварій Страстей Господніх у Шаргороді. URL: <http://credo.pro/2017/05/183223>. – Назва з екрану.
- Блажевич Ю.І. Хресна дорога Ісуса Христа в Шаргороді. *Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція* / Матеріали конференції. 17-18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області. Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2014. С. 257–261.
- Вердум У. фон. Шоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через Королівство Польське. Жовтень. 1983. № 10. С. 89–105. Закінчення. Початок: № 9.
- Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля : монографія. Вінниця : ВНТУ, 2011. 270 с., іл.
- Воловик В.М. Єврейські примістечкові господарства Поділля: просторово-часовий аналіз та аспекти природокористування. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія*. Вінниця, 2005. Вип. 8. С. 126–130.
- Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. Київ : Господарство України, 1930. 205 с.
- Городскія поселенія въ Россійской имперіи. Томъ четвертый. – С.-Петербургъ : Въ типографіи К. Вульфа, 1864. 793 с.
- Жукова О.В. Шаргородський замок як heritage-led regeneration в культурному житті регіону. *Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція* / Матеріали конференції. 17-18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області. Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2014. С. 233–235.
- Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Вінницька область. Київ : УРЕ АН УРСР, 1972. 778 с.
- Карта Боплана. URL: <http://freemap.com.ua/maps/boplan/1-3.jpg>. – Назва з екрану.
- Крыловъ, А. Населенныя места Подольской губернии / А. Крыловъ. – Каменец-Подольскъ : Тип. Подол. губернии. правленія, 1905. 563 с.
- Купчишин М. Шаргородчина. Сторінки історії / Михайло Купчишин, Антон Мичак. Київ : Б.в., 2002. 320 с.
- Легун Ю.В. Шаргород і передмістя у топографічному і камеральному описі 1799 року. *Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція* / Матеріали конференції. 17-18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області. Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2014. С. 19–24.
- Лукин В. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. Вип. 2. : Подолья. СПб. : Издатель А. Гершт, 2000. 704 с.
- Нагребейский А. Шаргород – еврейское местечко / Анатолий Нагребейский. Винница : ГП «ГКФ», 2011. 264 с.
- Національні меншості на Україні (реєстр селищ). Харків : Б.в., 1925. С. 63.
- Обґрунтування створення і визначення меж державного історико-архітектурного заповідника «Старий Шаргород» в місті Шаргороді Вінницької області. Том 2. С.О. Царенко, Т.О. Трегубова, В.І. Курмакова. Вінниця, 1996. 62 с.
- Орловскій М. Местечко Шаргородъ, Могилевскаго уезда, Подольской губернии. *Подольскія епархіальныя ведомости*. 1863. № 14. С. 549–559.
- Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог : В 4-х т. Т. 2. Винницкая, Волынская, Ворошиловградская, Днепропетровская, Донецкая, Житомирская, Закарпатская, Запорожская, Ивано-Франковская, Кировоградская, Крымская области. Київ : «Будівельник», 1985. 336 с.
- Соколова А. Архитектура местечек Восточной Подолии (по результатам обмеров, выполненных в городах Шаргороде, Томашполе и Чернивах летом 1993 г.). Труды по иудаике. Вип. 2: История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. СПб., 1994. С. 53–82.
- Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Под ред. Е. Сецинского. Вип. 9. Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск, 1901. 1064 с.
- Фридкина И., Бурдынский Ю. Шаргород – живая память веков. *«Штетл» як феномен єврейської історії* : зб. наук. пр. за матеріалами IV міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи», 30 серпня – 3 вересня 1998 р. Київ, 1999. С. 80–85.
- Хасцький Г.С. Шаргород та його історичне місце на Поділлі. *Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція*. Матеріали конференції. 17-18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області. Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2014. С. 45–48.
- Шаргород / Географічна енциклопедія України : в 3-х т. / Ред. кол. : О.М. Маринич (відп. ред.) та ін. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1989-1993. Т. 3 : П-Я. С. 440.
- Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Część II. Ziemie ruskie Korony. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolinskiх, 1996. Tom IX. Województwo podolskie. 428 s.

References:

- 10 faktiv pro sanktuarii Strastei Hospodnikh u Sharhorodi. URL: <http://credo.pro/2017/05/183223>. – Nazva z ekranu.
- Blazhevych Yu.I. Khresna doroha Isusa Khrysta v Sharhorodi. *Persha Sharhorodska naukova istoryko-kraieznavcha konferentsiia* / Materialy konferentsii. 17-18 zhovtnia 2014 r., m. Sharhorod Vinnytskoi oblasti. Vinnytsia : PP Baliuk I.B., 2014. S. 257–261.
- Verdum U. fon. Shchodennyk podorozhi, yaku ya zdiisnyv u roky 1670, 1671, 1672... cherez Korolivstvo Polske. Zhovten. 1983. № 10. S. 89–105. Zakinchennia. Pochatok: № 9.
- Volovyk V.M. Etnokulturni landshafty mistechok Podillia : monohrafiia. Vinnytsia : VNTU, 2011. 270 s., il.
- Volovyk V.M. Yevreyski prymistechkovi hospodarstva Podillia: prostorovo-chasovyi analiz ta aspekty pryrodokorystuvannia. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia : Neohrafiia*. Vinnytsia, 2005. Vyp. 8. S. 126–130.
- Volohodtsev Y.K. Osobennosti razvytyia horodov Ukrainy. Kyiv : Hospodarstvo Ukrainy, 1930. 205 s.
- Городскія поселенія въ Россійской имперіи. Томъ четвертый. – С.-Петербургъ : Въ типографіи К. Вульфа, 1864. 793 с.
- Zhukova O.V. Sharhorodskiyi zamok yak heritage-led regeneration v kulturnomu zhytti rehionu. *Persha Sharhorodska naukova istoryko-kraieznavcha konferentsiia* / Materialy konferentsii. 17-18 zhovtnia 2014 r., m. Sharhorod Vinnytskoi oblasti. Vinnytsia : PP Baliuk I.B., 2014. S. 233–235.
- Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. V 26 t. Vinnytska oblast. Kyiv : URE AN URSR, 1972. 778 s.
- Karta Boplana. URL: <http://freemap.com.ua/maps/boplan/1-3.jpg>. – Nazva z ekranu.

11. Крыловъ А. Населенныя места Подольской губернии / А. Крыловъ. – Каменец-Подольскъ : Тип. Подол. губерн. правленія, 1905. 563 с.
12. Kupchyshyn M. Sharhorodshchyna. Storinky istorii / Mykhailo Kupchyshyn, Anton Mychak. Kyiv : B.v., 2002. 320 s.
13. Lehun Yu.V. Sharhorod i peredmistia u topografichnomu i kameralnomu opysi 1799 roku. *Persha Sharhorodska naukova istoriko-kraieznavcha konferentsiia* / Materialy konferentsii. 17-18 zhovtnia 2014 r., m. Sharhorod Vinnytskoi oblasti. Vinnytsia : PP Baliuk I.B., 2014. S. 19–24.
14. Lukyn V. Sto evreiskykh mestechek Ukrainy. Ystorycheskyi putevodytel / V. Lukyn, A. Sokolova, B. Khaimovych. Выр. 2. : Podolyia. SPb. : Yzdatel A. Hersht, 2000. 704 s.
15. Nahrebetskyi A. Sharhorod – evreiskoe mestechko / Anatoliy Nahrebetskyi. Vynnytsa : HP «HKF», 2011. 264 s.
16. Natsionalni menshosti na Ukraini (reiestr selyshch). Kharkiv : B.v., 1925. S. 63.
17. Obgruntuvannia stvorennia i vyznachennia mezh derzhavnoho istoriko-arkhitekturnoho zapovidnyka «Staryi Sharhorod» v misti Sharhorodi Vinnytskoi oblasti. Tom 2. S.O. Tsarenko, T.O. Trehubova, V.I. Kurmakova. Vinnytsia, 1996. 62 s.
18. Орловскій М. Местечко Шаргородъ, Могилевскаго уезда, Подольской губернии. *Подольскія епархіальныя ведомости*. 1863. № 14. С. 549–559.
19. Pamiatnyky hradostroytelstva y arkhytektury Ukraynskoi SSR. Yllustryrovannyi spravochnyk-kataloh : V 4-kh t. T. 2. Vynnytskaia, Volynskaia, Voroshylovhradskaia, Dnepropetrovskaia, Donetskaia, Zhytomyrskaia, Zakarpatskaia, Zaporozhskaia, Ivano-Frankovskaia, Kyrovohradskaia, Krymskaia oblasti. Kyiv : «Budivelnyk», 1985. 336 s.
20. Sokolova A. Arkhytektura mestechek Vostochnoi Podolyi (po rezultatam ob-merov, vypolnennykh v horodakh Sharhorode, Tomashpole y Chernyvtsakh letom 1993 h.). Trudy po yudayke. Vyp. 2: Istoriya evreev na Ukrainy y v Belorussyy. Ekspedytsyy. Pamiatnyky. Nakhodky. SPb., 1994. S. 53–82.
21. Trudy Podolskoho eparkhialnoho ystoryko-statystycheskoho komyteta. Pod red. E. Setsynskoho. Vyp. 9. Prykhody y tserkvy Podolskoi eparkhyi. Kamenets-Podolsk, 1901. 1064 s.
22. Frydkyna Y., Burdynskyi Yu. Sharhorod – zhyvaia pamiat vekav. «Shtetl» yak fenomen yevreiskoi istorii : zb. nauk. pr. za materialamy IV mizhnarodnoi naukovo konferentsii «Ievreiska istoriia ta kultura v krainakh Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy», 30 serpnia – 3 veresnia 1998 r. Kyiv, 1999. S. 80–85.
23. Khaietskyi H.S. Sharhorod ta yoho istorychne mistse na Podilli. *Persha Sharhorodska naukova istoriko-kraieznavcha konferentsiia*. Materialy konferentsii. 17-18 zhovtnia 2014 r., m. Sharhorod Vinnytskoi oblasti. Vinnytsia : PP Baliuk I.B., 2014. S. 45–48.
24. Sharhorod / Heohrafichna entsyklopediia Ukrainy : v 3-kh t. / Red. kol. : O.M. Marynych (vidp. red.) ta in. Kyiv : «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana, 1989-1993. T. 3 : P-Ya. S. 440.
25. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Część II. Ziemie ruskie Korony. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolinskich, 1996. Tom IX. Województwo podolskie. 428 s.